

عوامل مؤثر گردشگری و سیاحت در تاریخ، تمدن و فقه اسلامی

محمد حسین ریاحی^۱

چکیده:

گردشگری یا سیاحت در فرهنگ، تمدن و فقه اسلامی جایگاهی بس مهم و ارزشمند دارد، علل متعددی در این مسئله دخیل و یا سهیم بوده است چرا که بدون تردید می‌توان یکی از عوامل اساسی پیشرفت و توسعه علوم در جوامع اسلامی و پایه‌ریزی مدنیت مسلمانان را ارتباط و مراوده علمی و معنوی جهان اسلام با یکدیگر دانست، تمدنی که از یک طرف به نقاطی از چین و از سوی دیگر اندلس (اسپانیای اسلامی) و سلسله جبال پیرنه می‌رسید و یا از ماورای قفقاز تا جزایر سرانندیب و تانزانیا امتداد می‌یافت.

در این نوشتار به برخی از اصلی‌ترین انگیزه‌ها و یا عامل‌ها در موضوع گردشگری اسلامی اشاره رفته و شاهد مثال‌های آمده است که عبارتند از:

- توصیه و تأکید معارف اسلامی از جمله قرآن کریم و روایات پیشوایان و در یک جمله فقه اسلامی در این باب.
- توسعه و گسترش قلمرو مسلمانان.
- شکوفایی و پیشرفت علمی مسلمانان و تبادلات فکری و فرهنگی جهان اسلام به ویژه از قرن سوم هجری.

- حج و مناسک مذهبی (زیارت حرمین شریفین و عتبات عالیات)
- تجارت و بازرگانی بین مسلمانان (روابط تجاری با مسلمین و یا غیرمسلمانان)

کلید واژه‌ها: گردشگری - اسلام - فقه - توسعه - تاریخ - تمدن - فرهنگ

^۱ دکترای تاریخ و از اساتید جامعه المصطفی واحد اصفهان

مقدمه:

جهانگردی یا سیاحت در فرهنگ و تمدن و فقه اسلامی ارزنده و اثرگذار قلمداد شده است و باعث پیوند و مبادلات مادی و معنوی در ادوار و جوامع گوناگون و در یک قلمرو وسیع و قابل ملاحظه گردیده است. امید است بتوانیم در این مختصر برخی عوامل موثر جهانگردی و سیاحت را در فرهنگ و تمدن و فقه اسلامی بررسی نماییم.

موضوعات و موارد متعددی را در این باب می توان موثر و مفید دانست که از آن جمله‌اند:

الف. جهان گردی از منظر آموزه های دینی:

از مهمترین عللی که باعث جهانگردی بین مسلمانان گردید توصیه قرآن و روایات نبوی (ص) و معصومین علیهم السلام در باب فواید و ارزشهای سفر بود خاصه اینکه این سفرها بتواند نتیجه بخش و عبرت انگیز باشد. در قرآن کریم روش شناخت تاریخ بر محور توحید روی دو پایه استوار است که یکی از آنها مشاهدات عینی است. نگرش عینی بر کلیه آثار، امصار و اماکن ملل و امم پیشین از اهرام ثلاثه مصر گرفته تا معابد قدیم مایا در مکزیک و دیدن آثار عجیب دشت نازاکا در آمریکای جنوبی (پرو) و یا امثال آن و هزاران سند زنده و گویای دیگر در سراسر جهان، این روشی است که امروزه، محققین تاریخ با استمداد از علم باستان شناسی به عنوان عالی ترین و مستندترین روش تحقیق و شناخت تاریخ از آن یاد می کنند، قرآن بر این روش به گونه ای علمی تر به خود انسان دستور می دهد و می فرماید:

«قل سیروا فی الارض، ثم انظروا کیف کان عاقبة المکذبین»^۲

بگو، ای پیامبر، تا امت تو، زمین را زیر پای نهند، و آنگاه سرنوشت تکذیب گران توحید را در خرابه های بی شمار امم پیشین ببینند. نمونه های دیگری از این آیات نیز در کتاب شریف الهی وجود دارد مانند آیه ۳۲ سوره نحل، ۶۹ سوره نمل، ۲۰ سوره عنکبوت، ۴۲ سوره روم، ۴۶ سوره حج و... این دسته از آیات فرمان به شناسایی علمی تاریخ می دهند. «گویی تمام امت ها باید تاریخ را بدانند و یکی از راه های شناخت تاریخ سیر در زمین و به تعبیر امروزی جهانگردی است که اصل مهمی در شناخت هستی به حساب می آید. قرآن کریم در اینجا رسماً و علناً با شناخت قالبی و بسته مبارزه می کند و می فرماید برای شناخت یک حادثه و یا یک پدیده از ظاهر بینی خودداری و از زاویه تخیل، قیاس و جعل قوانین کلی پرهیز شود و در یک مقطع و یا یک حالت توقف نکن، «سیروا فی الارض» سیر خویش را در زمین بگسترانید. از مشاهده آثار عینی، به مطالعه آن براساس اسناد موجود

۲- قرآن کریم، آل عمران، ۱۳۷.

در آرشوها و کتابخانه‌ها و الواح بپردازید، تا به یک حکم کلی و قانون قطعی و اصل علمی در شناخت برسید.^۳ تقریباً اکثر کتب «رحله» و یا به تعبیر فارسی زبانها «سفرنامه‌ها» در تاریخ، فرهنگ و تمدن اسلامی بر همین اساس نوشته شده و دانشمندان اسلامی این ضرورت را از قرآن فهمیده‌اند. حالا چقدر موفق بوده‌اند باید «رحله‌ها» را مطالعه کرد. همین موضوع یعنی اهتمام و اعتنا به معارف اسلامی و کلام الهی در بررسی عالم و تبیین آفاق و درس گرفتن از سرگذشت پیشینیان خاصه با دیدن آثار آنان، در توسعه شناخت و برداشتهای دانش و تکمیل آن کمک زیادی نمود به نوشته جرجی زیدان: مسلمانان در تدوین علم جغرافیا اکتفا به نقل و شنیدن از این و آن نکرده‌اند بلکه دریاها را پیمودند و شرق و غرب، شمال و جنوب دنیای معمور و شناخته شده آن روزگار را گردش کردند و آنچه را دیدند و بررسی نمودند، یادداشت کرده و بسیاری از اشتباهات بطلمیوس (جهانگرد یونانی) را تصحیح نمودند.^۴

ب - گسترش و توسعه قلمرو اسلامی

از دیگر عوامل موثر در جهانگردی مسلمانان یکی گسترش اسلام بود، توسعه سریع و نفوذ برق آسای دین محمدی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و اقبال ملتها در شرق و غرب عالم آن روز، باعث آشنایی مسلمانان با نژادها و طوایف مختلف گشته و نسبت به آداب، رسوم فرهنگ و دانش ملتهای نو مسلمان شناخت پیدا نمودند.

در آغاز قرن دوم هجری شعاع اسلام تا قلب اروپای غربی یعنی سوئیس، فرانسه و ایتالیا رسیده و مسلمانان به دریای آدریاتیک، اقیانوس اطلس و سراسر دریای مدیترانه و جزایر آن دست یافته بودند، و در شرق اروپا سرگرم لشکرکشی و فتوحات بودند، و در سرحدات چین و هند پیش می‌رفتند. از این رو نیاز مبرمی به داشتن راه‌های دریایی و اقلیم‌های گوناگون داشتند. و همین گستردگی قلمرو باعث شد تا مسلمانان به جهانگردی و سیاحت در بین هم کیشان خود در سایر بلاد دست زده و امتی شکوهمند را رقم زنند به تعبیر مرحوم استاد دکتر عبدالحسین زرین کوب: «بدین گونه، اسلام که یک امپراطوری عظیم جهانی بود با سماحت و تساهلی که از مختصات اساسی آن چیز تازه‌ای ساخت. فرهنگ تازه‌ای که حدود دو ثغور نمی‌شناخت و تنگ نظریهایی که دنیای بورژوازی و سرمایه داری را تقسیم به ملتها، و مرزها و نژادها کرده بود در آن مجهول بود. مسلمان، از هر نژاد که بود عرب یا ترک، سندی یا آفریقایی - در هر جایی از قلمرو اسلام قدم می‌نهاد خود را در وطن خویش و دیار خویش می‌یافت. یک شیخ ترمذی یا بلخی در قونیه و دمشق مورد تکریم و احترام عامه می‌شد و یک سیاح اندلسی در دیار هند عنوان قاضی می‌یافت. همه جا، در مسجد، در مدرسه، در خانقاه، در بیمارستان از هر قوم نشانی بود و یادگاری اما بین مسلمانان نه اختلاف جنسیت مطرح بود نه اختلاف تابعیت. همه جا یک دین بود و

۳- روش شناخت سنت و تاریخ اسلام، ۵۹.

۴- جهانگردی و جهانگردان نامی، ۵ و ۶.

یک فرهنگ: فرهنگ اسلامی که فی المثل زبانش عربی بود. فکرش ایرانی، خیالش هندی بود و بازویش ترکی. اما دل و جانش اسلامی بود و انسانی. پرتو آن در سراسر قلمرو اسلام وجود داشت: مدینه، دمشق، بغداد، ری، نیشابور، قاهره، قرطبه، غرناطه، قونیه، قسطنطنیه، کابل، لاهور و دهلی. زادگاه آن همه جا بود و هیچ جا. در هر جا از آن نشانی بود، و در هیچ جا رنگ و بوی خاصی بر آن قاهر نبود. اسلامی بود، نه شرقی و نه غربی. با این همه، رشد و نمود آن در طی مدت سه چهار قرن متوالی سریع بود که فقط به یک معجزه شگرف می مانست.^۵ موضوع توسعه قلمرو اسلامی باعث آن گردید که مخصوصاً برای آشنایی خلفاء، درباریان و یا تشکیلات سیاسی و اداری سرزمینهای خلافت کتابهایی که متضمن مسایل مالی و اقتصادی سرزمینهای مفتوحه بود تحت عنوان الخراج و یا المسالک و الممالک نوشته شد خاصه در باب خراج آثاری از همان دوران اول عباسی تدوین گردید مانند «کتاب الخراج» تالیف قدامة بن جعفر، نیز از کتب مسالک و ممالک می توان به اثر ارزشمند ابن خردادبه اشاره نمود. این کتاب، خلاصه‌ای از جاده های تجاری دنیای عرب یا به تعبیر صحیح تر دنیای اسلام را به دست می دهد و افزون بر آن توصیفاتى درباره مناطق دوردستی چون چین، کره و ژاپن را فراهم می آورد. هرچند که در جایهای متعدد گاهی واقعیات با افسانه‌ها و شایعات در هم آمیخته است. ابن خردادبه در این تالیف به وصف زمین و چگونگی ساختار، قبله، راهها و سرزمینها پرداخته است وى همچنین قبله و خراج هر سرزمینی، تحویل و خراج در گذشته و حال، پادشاهان زمین و القاب آنها، راهها، منزلگاهها، تقسیمات سرزمینها، اقوام و نژادها، جزایر و آبها، شگفتیهای زمین و اطلاعات تاریخی را مورد توجه قرار داده است. وجود آثار دیگری را نیز در باب جهانگردی مسلمانان می توان مؤثر دانست مانند کتب فتوح از جمله «فتوح البلدان بلاذری»، یاقوت حموی مؤلف دایرة المعارف بزرگ جغرافیایی دنیای اسلام یعنی «معجم البلدان»، بیش از صد و بیست بار از کتاب فتوح البلدان به عنوان یک کتاب مرجعی جغرافیایی استفاده کرده است. و تعداد عنوانها و نامهای جغرافیایی که در این کتاب به کار رفته از هزار و دویست متجاوز است و فتوح البلدان را علاوه بر یک اثر تاریخی یک کتاب بزرگ جغرافیایی نیز به شمار آورده‌اند و گاهی نیز آن را کتاب بلدان نامیده اند.^۷ علاوه بر این مسائل، فرمانروایان مسلمان نیز قاصدان و سفرایی به سوی بلاد دیگر روانه می داشتند و در این میان سفرا به مناطقی که تا آن زمان مسلمانان با آن آشنایی نداشتند سفری می کردند مانند: سفر ابن فضلان به جنوب روسیه و یا سفارت سفیر اندلس نزد امپراطوری آلمان در حدود ۶۳۲ هـ ق یا ۹۷۳ میلادی.^۸

ج - شکوفایی و پیشرفت علمی مسلمانان:

۵- کارنامه اسلام، ۳۰ و ۳۱.

۶- مقدمه مسالک و ممالک ابن خردادبه؛ خدمات مسلمانان به جغرافیا، ۳۱ و ۳۲؛ مقدمه الخراج قدامة ابن جعفر.

۷- مقدمه فتوح البلدان، چهل و دو.

۸- جهانگردان مسلمان در قرون وسطی، ۲۱.

همانطور که گسترش اسلام و تبادلاتی که از این راه صورت گرفت باعث آشنایی ملت‌های مسلمان نسبت به همدیگر گردید، یکی از مهمترین عوامل شکوفایی تمدن اسلامی نیز سیر و سفرهایی بود که به خاطر فراگیری علم و دانش صورت می‌گرفت. این موضوع حتی مسافرت به کشورهای غیرمسلمان و اقصی نقاط عالم آن روزگار را شامل می‌شد به طوری که پیامبر بزرگوار اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ فرموده: جستجو و طلب کنید علم را حتی اگر چه در چین باشد.^۹

وسعت قلمرو مسلمانان نیز عامل مهمی در آغاز نهضت علمی و تحول فکری جهان اسلام بود گونه ای که جنبشی در میان دانش پژوهان و طالبان علم بوجود آمد که دامنه آن را از شرق اسلامی تا غرب آن فراگرفته بود. یک فراگیر دانش ممکن بود از شهری در اندلس یا اسپانیای اسلامی به ماوراء النهر و یا بالعکس برای کسب مطلبی ولو یک حدیث مسیره‌های طولانی را در نوردد. این سفرها نه تنها افراد را به مسائل علمی و دانش در ابعاد مختلف آن آشنا می‌نمود و منشأ کمالات معنوی و توسعه علوم می‌شد بلکه با جنبه‌های دیگر نیز آشنا می‌شدند و به تعبیر یکی از محققین معاصر: در بخش وسیعی از دنیای آن روز، تمدن اسلامی شکوفا شده بود. سپس رفته رفته وحدت سیاسی امپراطوری اسلام از نیمه دوم قرن دوم هجری از بین رفت، اما وحدت زبان، دین و فرهنگ قوی خود را با احساسات ملی به مخاطره نیفکندند. و ممالک اسلامی مورد تحقیق و توصیف قرار می‌گرفت و مسلمین برای تحقیق در دیگر سرزمین‌ها، راهها، عواید و خراج آنها به سفر می‌پرداختند و به تألیف معاجم و فرهنگهای جغرافیایی دست زدند، بی شک سیر و سیاحت از اولین گامهای تحقیق دانش در قرون وسطا بود. علاوه بر آن، مجامع فرهنگی در سرزمینهای اسلامی رو به فزونی نهاد و رجال اندیشه در راه طلب علم هجرت آغازیدند و در حلقه درس اساتید معروف فقه، حدیث، لغت، طب، فلسفه و ریاضی نشسته بهره‌ها بردند.^{۱۰}

همین سفرها و گشت و گزارهای علمی فرهنگها را به هم پیوند داد و تمدن عظیمی را باعث شد و شهرهای اسلامی کانون علم گردید و طلاب و دانش پژوهان از بلاد مختلف در کنار یکدیگر به بحث و تبادل نظر پرداختند. بنا به مقام و منزلتی که اصول اعتقادی اسلام برای علم و عالم قائل بود شهرهای بزرگ اسلامی جایگاه و کانون ستارگان علم و ادب گشت و نظریات فقهی، اقتصادی، علمی و ادبی و اجتماعی فضایی که در دامن اسلام رشد کرده بودند، سراسر سرزمینهای اسلامی، و به تعبیر دیگری جهان متمدن را فراگرفت.

روحیه تساهل و تسامح مسلمانان به عنوان دو عامل مثبت، جاذب دانشمندان، هنرمندان، صنعتگران و ارباب حرف گشت، تجمع ایشان در کانونهای بزرگ جمعیتی، شکوفایی برای پرورش و رشد استعدادهای نخبگان و فرهیختگان مهیا نمود و فراگیری تمدن اسلامی را پی نهاد.

۹- خدمات متقابل اسلام و ایران، ۴۳۰.

۱۰- جهانگردان مسلمان، ۱۷ و ۱۸.

نه تنها این آمد و شدها باعث آموزش مسلمانان نسبت به معارف و علوم همدیگر گردید بلکه پیروان سایر ادیان و ملل نیز از این جنبش علمی مسلمانان بهره مند گردیدند. و به گفته رنان: شوق و رغبت به علم و ادب در قرن چهارم هجری / دهم میلادی در این گوشه ممتاز دنیا نوعی، آزادی مذهبی بوجود آورده بود که در عصر جدید به سختی می توانند نظیر آن را ارائه دهند، مسیحیان، یهودیان و مسلمانان به یک زبان صحبت می کردند و در مطالعات علمی و ادبی یکسان شرکت می جستند، همه مرزهایی که مردمان گوناگون را از هم جدا می ساخت از بین برده بودند و همگان در کار ایجاد تمدنی مشترک هماهنگ عمل می کردند. مساجد قرطبه، که شمار دانشجویان آن سر به هزاران نفر می زد از مراکز فعال مطالعات علمی و فلسفی شد.^{۱۱}

با بررسی تاریخ علوم در اسلام و با مشاهده وضعیت دانشمندان اسلامی خاصه از قرن سوم تا قرن هفتم هجری تحرک و جنبش این عالمان را در طی مسافتها و در نوردیدن قلمروها و کسب فیض از دانشوران در نقاط مختلف دنیای اسلام بوضوح می بینیم.

شهرهایی چون غرناطه و اشبیلیه در اندلس، فاس و قیروان در شمال آفریقا، بغداد و سامرا در بین النهرین، ری، اصفهان، تبریز، شیراز، نیشابور و طوس در ایران، مرو و سمرقند در ماوراء النهر و... به منزله جایگاههای بامنزلت علمی زمان خود مظهر تلاش، فعالیت و ایفاگر نقشهای گوناگون شهرهای کامل امروزی بودند. سفر در طلب علم به فرمان پیامبر ﷺ و وظیفه ای دینی بود. از گوشه و کنار جهان دانشجویان و محققان در قرطبه، بغداد و قاهره اجتماع می کردند تا به سخنان حکیمان مسلمان گوش فرادارند. حتی مسیحیان از نقاط دورافتاده اروپا و در کالج های اسلامی شرکت می کردند. مردانی چون گربرت که بعدها به پاپ سیلوستر دوم موسوم شده و از شأن و منزلت علمی برخوردار بود، فضایل و کمالات علمی خویش را از معلمان مسلمان کسب کرده بودند.^{۱۲}

جهانگردان مسلمان در رهگذر سفرهای خویش به مطالب قابل توجهی دست یافتند که تا آن زمان سیاح یا جهانگردی در باب آن یا سختی نگفته بود و یا کمتر بدان پرداخته بود. تلاشهای فراوان سیاحان مسلمان نه تنها پیشرفتهای قابل توجهی را در علم جغرافیا و بسیاری از علوم باعث شد بلکه منشأ ابداعات و نوآوریهای گردید.

تألیفات سیاحان و یا جهانگردان اسلامی چون ابن وهب قریشی، سلیمان سیرافی، ابن فضلان، ابودلف، اصطخری، مسعودی، ابن حوقل، مقدسی، محمد اندلسی، ابوریحان بیرونی، ناصر خسرو، ادریسی، سماعی، ابن جبیر، یاقوت، ابن بطوطه و... هر کدام حاوی نکاتی جالب، ارزشمند و نوین است، علاوه بر اینکه برخی از جهانگردان اسلامی راهی را طی کردند که بررسی آن قابل تأمل است چون داستان جوانان جسور که شریف

۱۱- بینش اسلامی و پدیده های جغرافیایی، ۱۶۳.

۱۲- همان، ص ۱۶۴.

ادریسی در نزهة المشتاق بدان اشاره دارد و به اعتقاد بسیاری قرن‌ها قبل از کشف آمریکا، تعدادی از مسلمانان از یک شهر اندلس پس از مدتی راهی را طی کرده و به همین سرزمین آمریکای فعلی دست یافتند، توصیفات مربوط به این سفر مؤید رسیدن به این مناطقی است که در حال حاضر آمریکا نامیده می‌شود.^{۱۳}

ثمرات تلاشهای جهانگردان مسلمان بجز سفرنامه‌ها منجر به تألیف کتابهای گرانسنگی چون معجم البلدان یا قوت حموی در قرن هفتم هجری گردید. این اثر ارزشمند یعنی «معجم البلدان» فرهنگ جغرافیایی مفصلی است دارای چند جلد که مؤلف آن از کتابهایی که قبل از او نوشته شده استفاده کرده و مشاهدات خود را در سفرهای دور و دراز که کرده بر آن اقتباسات افزوده است و هرگاه با دقت و تأمل به این کتاب مراجعه شود برای ارزش آن حدی نمی‌توان معین کرد. مطالب این کتاب به ترتیب حروف الفبا تنظیم یافته و مؤلف تقریباً از تمام جغرافی نویسان قبل از خود استفاده و اقتباس کرده است.^{۱۴} حتی برخی بلکه بهتر است بگویم بسیاری از آثار ادبی و جذاب به زبانهای مختلف در بین ملل اسلامی نیز حاصل سفرهای اندیشمندان مسلمان است از جمله می‌توان به آثاری چون کلیات سعدی شاعر بلندآوازه ایران به زبان فارسی اشاره نمود به فرموده استاد مرحوم محمد محیط طباطبایی: باری سفری که به احتمال قوی سعدی در حدود ۶۱۳ از اصفهان و ری آغاز کرده بود پس از طی خراسان و ماوراءالنهر، کاشغر، بلخ، بامیان، سند، هند، حبشه، یمن، حجاز، بغداد، دمشق، بیت المقدس، مصر، بعلبک، بیابان قدس، طرابلس، حلب، آماسیه، دیار بکر، گنجه، کوفه، بصره، کیش، عمان و هرمز، بعد از طی چهل سال سیر و سلوک در شیراز به پایان رسید و نباید یادگارهای چنین سیاحتی را در بوستان و گلستان کمتر از خاطرات ابن بطوطه و ناصر خسرو به چشم قبول و اعجاب نگریست.^{۱۵}

د- زیارت حج و حرم نبوی ﷺ و سایر مشاهد مشرفه:

با بررسی سفرنامه‌های مختلفی که توسط سیاحان اندیشمند مسلمان از قرن دوم هجری به بعد نوشته شده و یا کتابهایی که در باب جغرافیای تاریخی دنیای اسلام چون «علاق النفیسه» ابن رسته وجود دارد درمی‌یابیم که انگیزه سفر بسیاری از آنان زیارت بیت الله الحرام و مشاهده مشرفه چون قبر مطهر نبوی ﷺ بوده، این موضوع از قرن مذکور تاکنون استمرار داشته است. از سیاحان قرون اولیه اسلامی گرفته تا ابن بطوطه طنجی در قرن هشتم هجری که به قصد سفر حج از دیار خود بیرون آمده و نه تنها حرمین شریفین را زیارت کرده بلکه حدود نزدیک به سی سال جلای وطن نمود، و دیدنیها و شنیدنیهای جالب و ارزشمندی را از بلاد اسلام و غیر آن در «رحله» خود گرد آورده که هنوز پس از گذشت بیش از هفت قرن نوشته‌های او خواندنی، دلپذیر و شیرین

۱۳- جهانگردان مسلمان، ۵۰ - ۵۲.

۱۴- جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ۱۷.

۱۵- ذکر جمیل سعدی / ۳ / ۲۰۳.

است وی اقالیم بسیاری را نوردیده و ترسیم جالبی از اوضاع اجتماعی ممالکی چون ایران، حجاز، عراق، شام، هند، چین، بنگال، مالدیو، یمن و غیره نموده است.

بجز زائران سایر ممالک مسلمان، زوار ایرانی نیز چه بطور نظم و یا نثر آثاری را در رابطه با زیارت خانه خدا و منازلی را که در رسیدن به آن طی کرده و یا مقاماتی را که زیارت کرده‌اند نوشته و یا بصورت شعر و نظم تدوین کرده‌اند، حتی در سالهای اخیر نیز کتابی (سفرنامه‌ای) از بانویی اصفهانی بدست آمده که وی در عصر صفویه موفق به زیارت خانه خدا گشته و گزارش قابل توجه و خواندنی خود را به صورت مثنوی زیبایی مشتمل بر ۱۲۰۰ بیت سروده است و نکات و دقایق جالبی را از مسیر حج زائران ایرانی، منزلگاه‌ها، مشکلات و آثار و ابنیه‌ای را که ملاحظه کرده، بیان می‌نماید، اثر مذکور به همت یکی از دانش پژوهان به طبع رسیده است.^{۱۶}

در حقیقت رفتن به مکه و زیارت خانه خدا برای مسلمانان اختیاری نبود، بلکه انجام آن در محدوده امکانات، وظیفه مُسَلَّم هر فرد مسلمان به شمار می رفت. به این ترتیب سیل بی‌وقفه زائران از گوشه و کنار دارالسلام (سرزمینهای اسلامی) به سوی عربستان جریان داشت. به این ترتیب حج بصورت مجمع منحصر به فرد مسلمانان باقی ماند و وقتی هزاران مسلمان از نژادهای مختلف، از محیطهای طبیعی و اجتماعی گوناگون، همکیشان خود را ملاقات می کردند، آن مجمع، ایشان را با دنیای بزرگ اسلام آشنا می کرد و فرصتهای فراوانی را برای تبادل نظر و نقل تجربه‌های سفر در اختیار آنان قرار می داد. این فرصت برای دانشمندان آن زمان دقیقاً در برابر سفرهای مطالعاتی امروزه به خارج از کشور بوده است. سالهایی که با آن وسایل کُند ارتباطی قرون وسطی صرف مسافرت به مکه و مدینه و بالعکس می شد برای دانش پژوهان پیر و جوان مسلمان سفر دور و دراز بود.

«حکایات زوار مسلمان به مراتب بر افسانه‌های زائران مسیحی رجحان دارد و ارزش علمی آنان بیشتر است» «رحله جبیر» (۵۴۰-۶۱۴هـ.ق)، «اشارات علی معرفه الزیارات» هروی (ف: ۶۱۱ هـ.ق) و... نمونه‌های مهمی از متون جغرافیایی به شمار می آیند. این سیاحان علایقی چند بُعدی داشتند و از هوش و فراست زیادی برخوردار بودند و برای کسب انواع مختلف اطلاعات رنجها کشیدند و به ملاقات دانشمندان معروف شایق بودند.^{۱۷} در کنار انجام فرایض در مناسک حج، مسلمانان علاوه بر شناخت ویژگی‌های خاص هر قوم و گروه در حج، نسبت به مسایل همدیگر آشنا و الفت و همبستگی بین آنان قوام و دوام ایشان را تضمین می نمود، علاوه بر این شهرهای مکه و مدینه در گسترش علوم اسلامی خاصه در قرون اولیه هجری نقش بس موثر و بسزایی داشته‌اند، خاصه علوم قرآنی، فقه، حدیث و ادبیات عرب و مساجدی مانند مسجدالحرام و مسجد النبی ﷺ در واقع از کهن‌ترین

۱۶- سفرنامه منظوم حج (مقدمه)، مشاهیر زنان اصفهان، ۱۷۹.

۱۷- خدمات مسلمانان به جغرافیا، ۲۱ و ۲۲.

دانشگاههای اسلامی و پایگاه اساسی ترین تعلیمات در آموزش اسلامی بوده است.^{۱۸}

برخی حج را بزرگترین انگیزه جهانگردی و سفر در دنیای اسلام دانسته‌اند. چرا که هزاران مسلمان هر سال به قصد فریضه حج از اکناف بلاد اسلامی به سوی حجاز ره می‌سپردند. و در بازگشت، از رویدادها و مسیر سفر سخن می‌گفتند. مشاهیر حجاج این خاطره‌ها را می‌نگاشتند تا دیگران را نیز از تجارب خود بهره‌مند سازند و بعضاً به نظر اعیان مذهبی می‌رساندند تا در صورت نیاز اصلاح گردد. مسلمین خیر و نیکوکار نیز در نقاط پراکده و دوردست ضمن خوش آمد گویی به راهیان کعبه نور، با ساختن رباط و اختصاص موقوفات برای مسافران بیت الله الحرام موجبات راحتی سفر را فراهم می‌آوردند.

و- عامل تجارت بین مسلمانان با غیر مسلمانان:

آخرین موضوعی که در این مقاله جا دارد در باب علل جهانگردی و سیاحت مسلمانان بدان پردازیم عامل تجارت و یا اقتصاد است، چرا که از عوامل پیشرفت مسلمین در قرون اولیه هجری مسایل اقتصادی و ارتباطات مالی و تجاری آنان در دنیای آن روز است. در تجارت خارجی نیز مسلمین از دیگران پیشرفته‌تر بودند و این پیشرفت تا دوره کشف قاره آمریکا ادامه داشت. کاروانهای تجاری مسلمین و قرون وسطی با بسیاری از مناطق دنیای آن روز در آمد و شد و داد و ستد بودند. کشتی‌های آنان با سیلاب دریاها و اقیانوسها دست و پنجه نرم می‌کرد. راههای تجاری بین دریای چین، سواحل اسپانیا، اقیانوس اطلس، دریای مدیترانه، اقیانوس هند و سودان به وسیله ایشان رونق فراوان گرفته بود و تجار مسلمان به بازارهای مختلف دنیای متمدن آن روز کالا می‌بردند و در این کار رنج فراوان سفر را تحمل می‌کردند. مسکوکات عتیقه آن روز که در کشورهای اروپایی مانند روسیه، فنلاند، نروژ، سوئد، سوئیس و جزایر انگلیس کشف شده و تاریخ آنها به قرون اول تا پنجم هجری باز می‌گردد شاهد این مدعاست. اگر چه به یقین نمی‌توان از سیاحت و تردد بازرگانان مسلمان آن روز در ایسلند، نروژ و جزایر بریتانیا سخن گفت لیکن آثار بر جای مانده، مانند سفرنامه‌ها و کتب جغرافیایی، از رفت و آمد آنها در جنوب روسیه و اروپا و نیز از برتری تجاری آنها در این نواحی گواهی می‌دهند.

مقدّسی از کالاهایی که مسلمانان در جنوب روسیه و شمال اروپا به دست می‌آوردند یاد کرده و از آن میان به پوست خز، شمع، خدنگ، شب کلاه، شمشیر، زره، چسب، عسل، گوسفند و گاو اشاره می‌کند.

علاوه بر همه اینها خرید و فروش برده‌های اسلاو نیز صورت می‌گرفته است. مشهور است که مسلمانان واژه صقالبه را نه تنها به نژاد اسلاو بلکه به معنای وسیع‌تر ژرمنها و دیگر ساکنان اروپا اطلاق می‌کردند. از مهمترین کالاهایی که مسلمین به این دیار حمل می‌کردند می‌توان از انواع منسوجات، تحف و میوه‌ها نام

۱۸- تاریخ دانشگاههای بزرگ اسلامی، ۶۲ و ۶۳.

هنگام بررسی آثار جهانگردان اسلامی متوجه می شویم که بازرگانی خارجی توسط مسلمین در شرق و میانه آفریقا، دریای چین و جزایر شرق و میانه آفریقا، دریای چین و جزایر شرقی هند، از چه رونقی برخوردار بوده است. در اینجا به نقل اقوال ابن جبیر و ابن بطوطه بسنده می کنیم که نوشته اند: بازرگانان عدنی (یمنی) از ثروت معتناهی برخوردار بوده و نیز کشتیهای بزرگی را برای حمل کالا در اختیار داشته اند.^{۲۰}

تجار مسلمان از دیدار قسطنطنیه و شهرهای تجاری در شبه جزیره ایتالیا برخوردار بودند. منسوجات شرقی خصوصاً فرش در اروپا بازار پررونق داشت. از عجائب و شگفتیهای دیگر قرون وسطی این که برخی از مسلمین همراه کسب دانش به تجارت نیز می پرداختند. در تاریخ آمده است: یکی از دوستان مقدسی، جهانگرد معروف، با کشتی و به همراه وی به سوی عدن در حرکت بود. مقدسی با توجه به این مثل معروف «هرکس چون به عدن وارد شود ثروتمند بازگردد» خوف آن داشت که رفیقش تعلیم را فراموش کرده و به تجارت بپردازد و از خدا خواست او را حفظ کند. اما خود چون به عدن وارد شد بیش از آنچه رفیقش گفته بود دریافت و خود نیز شیفته تجارت شد و به عزم سفر تجاری به سوی سواحل شرقی آفریقا ره سپرد. وسایل مورد نیاز تجارت را خرید و این دو را (تحصیل و تجارت) را تا مرگ رفیقش پیشه خود داشت.^{۲۱} در این زمره می توان از دیگران چون یاقوت حموی صاحب معجم البلدان نیز نام برد.

۱۹- جهانگردان مسلمان، ۱۹ و ۲۰.

۲۰- سفرنامه ابن بطوطه/ ۱/ ۲۷۴؛ رک: سفرنامه ابن جبیر ۱۰۰ - ۱۰۲.

۲۱- جهانگردان مسلمان، ۲۰ و ۲۱.

جمع بندی و نتیجه:

عوامل پنج گانه مورد بررسی در مقاله حاضر بیانگر این است که شالوده تحولات فکری و فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و حتی سیاسی جوامع اسلامی انگیزه‌های متعددی داشته است و پیشرفتهای این جامعه مبتنی بر دیدگاهها و تجاربی بوده است که با سیاحت و جهانگردی و در واقع گردشگری حلال و منطبق با فقه و موازین اسلامی بدست آمده است به خصوص این که مبانی معنوی و اعتقادی منبعث از احکام خاصه قرآن کریم و سنت نبوی ﷺ در این زمینه تأثیرگذار و بسیار مهم و تعیین کننده بوده است.

منابع :

۱. قرآن کریم
۲. احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ابو عبدالله محمد بن احمد مقدسی، ترجمه علینقی منزوی، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، چاپ اول، ۱۳۶۱ (دو جلد).
۳. بینش اسلامی و پدیده های جغرافیایی. عباس سعیدی رضوانی، انتشارات آستان قدس، چاپ اول، ۱۳۶۶.
۴. تاریخ دانشگاههای بزرگ اسلامی، عبدالرحیم غنیمه، ترجمه: دکتر نورالله کسائی، انتشارات یزدان، چاپ اول، ۱۳۶۴.
۵. جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، لسترنج، ترجمه: محمود عرفان، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۶۴.
۶. جهانگرد مسلمان در قرون وسطی، زکی محمد حسین، ترجمه: عبدالله ناصری طاهری، مرکز نشر فرهنگی رجاء، چاپ اول، ۱۳۶۶.
۷. جهانگردی و جهانگردان نامی، علی دوانی، نشر میزان، بی تا.
۸. خدمات متقابل اسلام و ایران، مرتضی مطهری، قم، صدرا، چاپ نهم، ۱۳۵۷.
۹. خدمات مسلمانان به جغرافیا، نفیس احمد، ترجمه: حسن لاهوتی، انتشارات آستان قدس، چاپ اول، ۱۳۶۷.
۱۰. الخراج، ابوالفرج قدامه بن جعفر، به کوشش حسین خدیو جم، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۳.
۱۱. ذکر جمیل سعدی (مجموعه مقالات و اشعار)، کمیسیون ملی یونسکو، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، جلد سوم، چاپ سوم، ۱۳۶۹.
۱۲. روش شناخت سنت و تاریخ اسلام، محمود افتخارزاده، موسسه خدمات فرهنگی رسا، چاپ اول، ۱۳۶۳.
۱۳. سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه: محمدعلی موحد، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم، ۱۳۶۱.
۱۴. سفرنامه ابن جبیر، ترجمه: پرویز اتابکی، انتشارات آستان قدس، چاپ اول، ۱۳۷۰.
۱۵. سفرنامه منظوم حج، بانویی اصفهانی در عهد صفوی، به کوشش: رسول جعفریان، نشر مشعر، ۱۳۷۴.
۱۶. سومین کنگره بین المللی جغرافی دانان جهان اسلام (مقاله دکتر محمدحسین ریاحی)، انتشارات

دانشگاه اصفهان، آذرماه ۱۳۸۵.

۱۷. فتوح البلدان، احمد بن یحیی بلاذری، ترجمه: محمد توکل، تهران، نشر نقره، چاپ اول، ۱۳۶۷.

۱۸. کارنامه اسلام، عبدالحسین زرین کوب، تهران، امیر کبیر، چاپ سوم، ۱۳۶۲.

۱۹. مسالک و ممالک، ابن خردادبه، ترجمه: سعید خاکرند، تهران، موسسه مطالعات و انتشارات تاریخی
ملل، چاپ اول، ۱۳۷۱.

مشاهیر زنان اصفهان، محمد حسین ریاحی، اداره فرهنگ و ارشاد اسلامی اصفهان، چاپ اول، ۱۳۷۵

